

Doktori disszertáció tézisei

Apjokné Mester Andrea

A MAGYAR ÉS A SZERB CIVILIZÁCIÓ NYELVI KÉPE

(Hamvas Béla *A bor filozófiája* és a mű szerb fordítása alapján)

Készült
az ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet
Szláv Nyelvészeti Doktori Iskolájának keretében

Budapest, 2008.

A MAGYAR ÉS A SZERB CIVILIZÁCIÓ NYELVI KÉPE

(Hamvas Béla *A bor filozófiája* és a mű szerb fordítása alapján)

Témaválasztás, célkitűzés

Disszertációnk fő tárgya a magyar és a szerb civilizáció néhány eleme nyelvben rögzült képének összehasonlítása azoknak a fogalmaknak a tükrében, amelyek Hamvas Béla *A bor filozófiája* című művében a Hamvas-féle világszemlélet alappilléreit képezik. Hamvas Béla művei nagy hatással voltak a szerbekre, főleg az 1990-es évek során. A rendszerváltozás után megváltozott az értékrend és az emberek támpont nélkül maradtak. Hamvas az élet szemléletét új alapokra fektetve egységes világ alternatíváját ajánlja a háborús pszichózistól és általános reménytelenségtől kimerült szerbek számára is. *A bor filozófiájában* az ateizmus mint rossz vallás ellen emeli hangját, helyette a borban, sonkában, drágakőben, nőben található Istenben hisz. A mű kulcsfogalma a bor, amely Isten hieratikus maszkja, és gyógyító hatása által az ateisták visszanyerhetik a lelkük épségét, egészségét.

E téma kiválasztásánál izgalmas kérdésnek tűnt, hogy egy ilyen filozofikus műnél át lehet-e ültetni a szavakat és azok tartalmát egyik nyelvből a másikba úgy, hogy ne veszítsenek semmit eredeti jelentésükből. Munkánkban abból a felfogásból indulunk ki, hogy a szavaknak minden nyelvben más a tartalmuk, hangulatuk, más asszociációkat keltenek, illetve hogy a nyelv világképet tükröz.

A magyar és a szerb nyelv genetikai és tipológiai szempontból távol áll egymástól, azonban több évszázados egymás melletti fejlődésük során a lexika és frazeológia terén sok hasonlóság alakult ki, mivel ezekben tükröződik leginkább a világ nyelvi képe, és ilyen szempontból a két kultúrközösség egyáltalán nem áll távol egymástól.

Módszerek

Felmerülhet a kérdés, hogy az irodalmi alkotások a mindennapitól eltérő világnézetet képviselve alkalmasak-e az ilyenfajta kutatásra. Abból a feltevésből indulunk ki, hogy az irodalmi mű, mint bármilyen más szöveg, betekintést ad a kultúrának, bővebben civilizációnak a nyelvben rögzült képébe. Elemzésünk

során tehát a szövegből kiindulva a civilizációval kapcsolatos lexikai elemek által jelölt fogalmak helyét igyekeztünk meghatározni a magyar és a szerb nyelvben és ily módon összehasonlítani a két civilizáció nyelvi képét.

A világ nyelvi képének kutatása során figyelembe vettük a nyelvi szövegekben szereplő frazeologizmusokat, kollokációkat és konnotációkat, megvizsgáltuk azokat a szólásokat és közmondásokat, amelyekben az adott fogalmak szerepelnek. Kutatásunk során ugyanakkor figyelembe vettük az értelmező szótárak definícióit, lehetséges szóhasználati javaslatokat, valamint az etimológiai- és tájszótárak ehhez kapcsolódó anyagát. A világ konceptualizációjában jelentős szerepet tulajdonítunk a metaforáknak, melyek áthatják gondolkodásunkat és mindennapi nyelvhasználatunkat.

Az eredmények ismertetése

Mind a magyar, mind a szerb nyelv gazdag borral kapcsolatos szókinccsel rendelkezik. A szerb nyelvre jellemzőbb a kicsinyített főnévképzés, mint azt a *vince, vinko, vinašce, vinogradić* példákban láthattuk, míg a magyar nyelvben a metaforikus kifejezések (*gondűző, búkergető, búfelejtő*) utalnak a bor jellemzőire. Érdekes, hogy a szerb nyelvben a *grožđe* szó, amely a termés nevét jelöli, egyáltalán nem fordul elő a borral kapcsolatos szavak képzésében, a magyarban is csak a *szőlő, szőlős, szőlőskert* példákban. Mindkét nyelv bővelkedik viszont különböző kifejezésekben a bortermelés témakörében, ami arról tanúskodik, hogy a bortermelésnek valamint a borivásnak nagyon fejlett kultúrája volt/van mindkét nyelvközösségben.

A borokat színük, ízük, illetve származásuk alapján különböztetjük meg. A magyar nyelv megkülönbözteti a *fehér bort* a *vörös/piros bortól*, a szerb pedig a *vörös* melléknév helyett a *feketét* használja (*crno vino*). A szerb nyelvterület nyugati részén használják a *cijelo vino* kifejezést, amely a vízzel nem hígított, tiszta borra vonatkozik. A *kršteno vino* pedig a vízzel vagy szódával kevert bor, a *keresztelt bor* kifejezés a szláv nyelvekből került át a magyarba.

A borral kapcsolatos frazeologizmusokat vizsgálva a magyar és a szerb nyelvben megállapítottuk, hogy a bor többféle hatással lehet az emberre: 1) kihozza igazi lényét (*a bor kimondatja az emberrel az igazat; vino je duše ogleдалo*); 2) jó vagy rossz értelemben változtatja meg az embert (*még a*

vénembert is táncba viszi a bor; vino i starca zaigra.); 3) elveszi józan eszét (*az okos embert is eltántorítja a bor; vino i mudroga pobudali.*). A szemantikai viszonyok tekintetében a magyar és a szerb nyelvben egyaránt megtalálható a bor – víz ellentét (*vagy bor, vagy víz; ni voda ni vino*).

Az italnak kiemelkedő szerepe van a pohárköszöntő rituálékban. Említik a szerb pohárköszöntő szövegekben is, amelyek általában jókívánságokat fejeznek ki az elkövetkezendő időszakra vonatkozóan, de néhány esetben kapcsolódik a következő évi időjárás jósláshoz (*Evo me s vinom! Ako bude vince vinovito bit će ljeto kišovito, ako bude vinokvas bit će nama bolji glas*). A bor időjósító szerepét egy másik kifejezés is igazolja – *vinožito* a szivárványt jelenti, mivel a szivárvány színei alapján jósolható meg a következő évi termés. Ahogy a szerb nyelvben is, a magyarban is a bor a búza mellett szerepel, ami arra utal, hogy a búza mellett, amelyből a kenyér készül, a bor számít a legfontosabb tápláléknak (*bor, búza, szalonna égneć fõ adománya*). A vőfély rigmusokban szintén számos pohárköszöntő szerepel, melyben sokszor azt hangsúlyozzák, hogy a bor által az ember szebbnek látja az őt körülvevő világot (*Igyunk együtt, drága jó barátok, lássuk rózsaszínben ezt a cudar világot!*).

Az a rendszer, amelyet Hamvas *A bor filozófiájában* a bor körül épít fel, azon a felfogáson alapul, hogy a bor pozitívum, és mint olyan, alkalmas az ateizmusból való kigyógyításra is. Ezen alapul A BOR ISTEN és A BOR GYÓGYSZER metafora.

Amikor a hím és női, szőke hajú és sötéthajú borokról, szoprán, alt, tenor, basszus hangú borokról beszél, Hamvas A BOR SZEMÉLY metaforára épít. Ezek a metaforák megfelelnek annak a képnek, amely a magyar és a szerb nyelvközösségben a borról él.

Az *Isten* jelentésű szó eredete különbözik a magyar és a szerb nyelvben, de a fogalom értelmezése, mégpedig az, hogy Isten egy olyan felsőbbrendű lény, melynek hatalma meghatározza az emberek életét közös a két nyelvben; így mindkét nyelv gazdag Istennel kapcsolatos lexikával rendelkezik.

Az *Isten* fogalom azok közé az absztrakt fogalmak közé tartozik, amelyeket nehéz elképzelni, mivel az objektív valóságban nem rendelkeznek érzékelhető külalakkal. Ezért a magyarban és a szerbben is számos Istennel kapcsolatos metaforikus nyelvi kifejezés használatos. Keresztény vallású lévén,

mindkét nyelvközösség az Istent személyként fogja fel. A megszemélyesítésnek ezzel a módjával találkozunk a magyar és a szerb nyelvben is, mely emberi testrészeket kölcsönöz az Istennek (*megfogta az Isten lábát; az Isten háta mögött; prst božji; bogu iza leđa* stb.). Ez a fajta istenkép az Ószövetségbe nyúlik vissza, amely szerint Isten saját képmására teremtette meg az embert. Innen származik az Isten mint teremtő ábrázolása is, amely a nyelvre is jellemző: *az Isten is jó kedvében teremtett valakit; az Isten is egymásnak teremtette őket; kako je koga bog stvorio* stb. Az emberi testrészeken kívül, Istennek van országa, háza, szolgálja, malma és ostora, de egy gúnyos magyar közmondás szerint állatkertje is van: *Nagy az Isten állatkertje (sok bolond lakik benne)*. Ezen közmondásnak negatív konnotációja van, ahogy a szerb *u ovom božjem oboru* állandó szókapcsolatnak is.

Mind a magyar, mind a szerb nyelvben az Isten nyelvi képéhez hozzátartozik az is, hogy az égben lakozik (*ha van Isten az égben; letagadná az Istent is az égből; nebeski car; nebeska sila; kad je bog po zemlji hodao (hodio); skidati (sve) bogove (svece) s neba* stb.).

Mindkét nyelv mindenhatóként konceptualizálja Istent (*Isten látja lelkem; Isten a tanúm; ha Isten enged; ha Isten is úgy akarja; bog sveti zna; bog bi ga razumeo; kako bog zapoveda; što bog da*). Amikor az ember valamilyen bizonytalan helyzetben találta magát és úgy érezte, csak az Isten kegyelmére számíthat, létrejöttek a következő frazeologizmusok: *biti/nalaziti se u božjoj ruci/božjim rukama; na milost božju; Istennél a kegyelem, mindnyájan (az) Isten kezében vagyunk*.

A halál a magyar és a szerb nyelvben is az Istennel való találkozás. A magyarban sok halállal kapcsolatos frazeologizmusban azzal a képzettel találkozunk, hogy az Isten szólítja az embert magához (pl. *az Isten hazaszólít valakit, az Isten magához szólít* stb.) A szerb nyelvben ezt *ići /otići/ poći Bogu na istinu/račun* kifejezés szemlélteti, de ugyanúgy gyakori az elképzelés, mely szerint az emberek haláluk után átadják, illetve visszaadják az Istennek a lelküket: *dati/ predati Bogu dušu; preporučiti svoju dušu Bogu*; magyarul pedig: *lelkét Istennek ajánlja*.

Számos állandósult szókapcsolat, amely az *Isten* szót tartalmazza, mindennapi életünk során gyakran előfordul hétköznapi szituációkban (köszönés,

búcsúzás, jókívánság, különböző érzelmek kifejezése stb.) mind a magyar mind a szerb nyelvben.

A *bor filozófiájában* az ateista az egészséges embernek az ellentéte, illetve a vallás nélkül nem egész az ember. Ez a kettőség a magyar *egészség* szóból keletkezik, amely azon kívül, hogy a betegség ellentéte, egyben egyértelműen az 'épség, teljesség' fogalmára vezethető vissza. A szerb *zdravlje* főnévben az „egész” nem található a szótőben, viszont megjelenik az *isceliti* igében, amelynek jelentése 'meggyógyítani' azaz 'újra egészsé tenni', tehát mindkét nyelvben az egészség legjellemzőbb jegye az épség. Hamvas sok olyan melléknévvel (*sánta, vak, nyomorék, fogyatékos, korcs, béna, süket, félkegyelmű, féleszű, idióta, lelki fogyatékos*) illeti az ateistát, amely valamifajta testi vagy lelki hiányosságra utal konkrét és elvont síkon egyaránt. Hasonlóság mutatkozik a két nyelv között a *fejlődésben visszamaradt*, szerbül *zaostali u razvoju* kifejezésben is, mivel mindkét nyelv a fejlődést előre haladásként értelmezi, ezért a *visszamaradt* negatív irányt jelöl a magyarban ahogy *zaostali* a szerb nyelvben. A szerb nyelvben viszont nincs megfelelője a magyar *féleszű, félkegyelmű* melléknemeknek, abban az értelemben, hogy a magyar *fél* névszó a 'kelleténél, a szokásosnál kevesebb, tökéletlen' azaz 'nem teljes, nem ép' jelentéssel bír.

Megállapítottuk, hogy mindkét nyelv az *egészség* fogalmát elsősorban a betegség hiányaként értelmezi. Az *egészséges* melléknév vonatkozhat az emberek testi vagy lelki állapotára, más élőlényekre, tárgyakra és absztrakt fogalmakra egyaránt. Hogy az *egészséges* szó magában foglalja az épség fogalmát az is bizonyítani látszik, hogy a szerb nyelv ezt a jelzőt használja tárgyakra vonatkoztatva 'ép, sértetlen' jelentéssel (pl. *zdrave bačve*). Az *egész* fogalma természetesen összefügg az *egészséges* fogalmával a magyar nyelvben is, például a *nincs ki egészen* kifejezésben az *egészen* az ember mentális egészségére vonatkozik. Az egészséget tehát mindkét nyelvben úgy képzelik el, mint egy kerek egészet, és ha annak hiányzik egy része, vagy nem ép, akkor lép fel a betegség, illetve ha szellemi képességekről van szó, értelmi fogyatékoság.

A *zdrav* szó etimológiáját vizsgálva - *zdrav* lexéma (összl. **szdorvъ*) két elemből áll, a **sz* (jó) és a **-dorvъ* (fa), így a szószerinti jelentése a 'jó fából'-kitűnik a fa és az egészség fogalmának a kapcsolata. Erről az a szokás is tanúskodik, hogy jó egészséggel kapcsolatos kívánságokat a *da kucnem u drvo*

azaz 'lekopogom' megjegyzés illetve cselekmény követi, valamint a *zdrav kao dren/drenovina* kifejezés.

Az egészség fontos szerepét, az élet és siker egyik feltételeként a szlávok hagyományos értékrendjében az a tény is bizonyítja, hogy a *zdrav-* tő a legtöbb szláv nyelvben a hagyományos üdvözlési formának a részét képezi (*zdravo, u zdravlje*). Jelen van a *pozdrav, pozdravljati* szavakban, valamint a *zdravica* szóban, amely a pohárköszöntő szertartásra vonatkozik. *Nazdraviti*, illetve *nazdravljati* igéknek a magyar *kedves egészségére* vagy *váljék egészségére* kifejezések felelnek meg. Ha valaki jó egészséget kívánva koccint, illetve poharat emel valakiért, akkor annak a *valakinek az egészségére iszik*, ennek a szerb nyelvű ekvivalense pedig a *piti u nečije zdravlje* kifejezés. Így tehát a jókívánság minden esetben az egészségre vonatkozik elsősorban, mint legfontosabb értékre mind a magyar, mind a szerb nyelvű közösség számára.

A *lélek* szó a magyar és a szerb nyelvben az ember életének és a személyiségnek a testtől független létezőként képzel hordozója, az ember belső valósága, érzelemvilága, de ugyanakkor bátorság és lelkiismeret is. A szó egyéb jelentései (pl. magyarban *a toll lelke*, illetve a *lélek* mint 'vonós hangszer belsejében a fedőlap és a hátlap közé feszített pálcika', szerbül pedig 'tűzfegyver csőürege' és mindkét nyelvben a *lélek* mint 'személy') metaforikus illetve metonimikus képződmények. A *lélek* szoros összefüggésben áll magával az étellel, mivel a magyar szó eredeti jelentése valószínűleg 'lélegzet, lehelet' volt, ami jelen van a szerb nyelvben is, mint a *duša* szó egyik jelentése. Bár *A bor filozófiája* szerb fordításában a *duša* a leggyakoribb megfelelője a magyar *léleknek*, néhány esetben a *duh* bizonyul szükséges választásnak, mivel a szerb nyelvben a *duh* a szellemi képességekre, míg a *duša* inkább az érzelmekre vonatkozik.

A két nyelvben hasonló azonban a lélek testen belüli elhelyezkedése. Bár a helye nincs pontosan meghatározva, erre utal számos állandó szókapcsolat: *tartja a lelket valakiben; kirázza a lelket valakiből; zapekla se duša u nekome*. A halált mindkét nyelvben a lélek a testből való távozásaként képzelik el: *kileheli a lelkét; ispustiti (izdahnuti) dušu* stb. Ezen kívül a szerb nyelvben számos frazeologizmus jelöli a lélek távozásának a helyét: *nositi dušu u nosu; dršće komu duša na jeziku; došla komu duša pod grlo* stb.

A lélek mint mozgó entitás jelenik meg a *(már csak) hálni jár a lélek valakibe* magyar frazeologizmusban, amely azon az ősi elképzelésen alapszik, hogy a lélek az élet maga, valamint a *visszatér belé a lélek* állandó szókapcsolatban. A lélek mozgásának iránya tehát kétféle lehet – a külső világból a testbe, illetve a testből a külső világba.

Absztrakt fogalom lévén, a léleknek mint céltartománynak több forrástartománya van, mivel sokféleképpen közelíthető meg. A lélek mint tárgy illetve tartály jelenik meg gyakran mindkét nyelvben. A tartály belseje különböző érzelmeknek a tárolója (pl. *a lelke mélyén; a lelkébe lát; gledati u dušu; dirnuti u dušu* stb.). A lélek mint tárgy rendelkezik belső és külső résszel, melyeket különböző hatások érnek: *belenyúlt a lelkébe; örökre lelkébe vésődik; lelkébe lop*. Ez egy alapvetően zárt tárgy, mely néha kinyílik: *megnyílik a lelke; otvoriti dušu*.

A magyar és a szerb nyelvben a lélek úgy is jelen van, mint egy teher alatti tárgy, mely teher általában valamilyen súlyos gond vagy felelősség: *valakinek a lelkén fekszik valami; nyomja a lelkét valakinek; imati na duši; kamen leži kome na duši; nositi teško breme na duši* stb. Végül, a nyelvek olyan tárgyként is ábrázolják a lelket, amelyet az embernek vissza kell adnia annak, akitől kapta – Istennek: *visszaadja a lelkét a teremtőnek; predati bogu dušu*. A lélek metaforái is azt látszanak bizonyítani, hogy a magyar és szerb nyelvközösség hasonló képzetrel rendelkezik a lélekről.

Bár Hamvas a száj szerepét hangsúlyozza a világ felfogásában, a szem az az érzékszervünk, amelyre a nyelvünk szerint leginkább hagyatkozunk. Ez annak tulajdonítható, hogy azon kívül, hogy tapasztaljuk az objektív valóság ingereit, meg kell őket értenünk, és a magyar és a szerb nyelvben (valamint sok más nyelvben is) az értés egyenlő a látással. Ezt a metaforát számos példával illusztráltuk (pl. *világos magyarázat; átlátszó hazugság; belátta, hogy hibás döntést hozott; kinyílt a szeme; ne vidim u čemu je smisao; vidim da nije pogodan trenutak; jasan odgovor; očigledni razlozi* stb.) A látáshoz pedig nélkülözhetetlen a fény jelenléte, így a fény (világosság) – sötétség oppozíciója fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Az oppozíció első tagja a tudást, a második pedig a tudás hiányát szimbolizálja.

Evidens tehát az értés-látás metafora a szerb nyelvben, dolgozatunkban azt elemeztük, hogyan jelenik meg a *A bor filozófiája* fordításában. Példáinkban

többször előfordul a *lát* ige mint az értés szinonimája, a fordító viszont egy alkalommal a *primetiti* igét használta fordításként, ahol talán indokoltabb lett volna az *uočiti* alternatíva, amely az értés-látás metafora nyelvi kifejezése lett volna. A világos – sötét oppozícióját illetően a műben és fordításában főleg olyan párokat találtunk, amelyek a sötétség, azaz értés, tudás hiányaként értelmezhetők (pl. *sötét szekta – tamna sekta, vak hit – slepa vera*). A *sötét* szó helyett a szerb fordításban több szinonim melléknévvel találkozunk, mégpedig *taman, mračan* valamint *mrk*. A bor a lélek megvilágítója, ha figyelembe vesszük, hogy az *illuminál* ige a magyar és a szerb nyelvben utcai díszvilágításra vonatkozik, viszont csak a magyarban lehet az *illuminált* szó jelentése 'ittas, részeg' is. Az *illuminált* szó kettős értelmű tehát, de a fordítás ezt nem érzékelteti. Elemeztük még a *felvilágosít, szemfényvesztés, illetve látszó, látszat* szavakat is összehasonlítva a szerb fordítással és arra a következtetésre jutottunk, hogy bár a fordítás nem mindig tükrözi az eredeti hangulatát, mindkét nyelvben számos kifejezésben jelen van az értés-látás metafora.

A magyar és a szerb nyelv sajátos eltérések mellett hasonló módon interpretálja a világot, aminek az oka természetesen az egymás melletti fejlődés. A két nyelvben hasonlóképpen jelenik meg az ember saját magáról és az életről alkotott képe, mely fontos részét képezi a civilizáció nyelvi képének is. Az ember és az élet fogalma, mint gyakori céltartományok, hasonlóképpen jelennek meg a metaforikus kifejezésekben is. Mindkét nyelv az időt vonalként képzei el, amely a múltból indul és a jövő felé halad, és az emberi élet ezen az egydimenziós vonalon helyezkedik el (pl. *rövid,/hosszú élet; kratak/dug život*). Az ember pedig utas abban a metaforában, amely az életet mint utazást képzei el (*életút; találkoznak az útjaik; elérkezik útja legvégéhez; izvesti koga na pravi put; biti na dobrom/pravom putu; ići ugaženom stazom* stb.). Látszólag különbözik a magyar és a szerb nyelvben a melléknév a *magas kor* és *duboka starost* kifejezésekben, de valójában itt nem az irány, hanem a távolság képzele dominál. *A bor filozófiájában* az utazáson kívül, az élet mint épület és mint színjáték is szerepel.

Az emberi gondolkodás és annak produktumai, mint például a gondolatok, különböző elméletek és viták, absztrakt fogalmak, így szükség van metaforákra, hogy megértsük őket. Ebben a műben található metaforák nyelvi kifejezései alapján láthattuk, hogy a magyar és a szerb nyelvben ugyanazok a képzetek

léteznek az emberről, aki felfogható növény, épület vagy tartályként. Gondolatai pedig lehetnek tárgyak, az elmélet épület és a vita háború.

Megállapítható tehát, hogy a magyar és a szerb nyelv hasonló nyelvi képpel rendelkezik a civilizáció e munkában vizsgált elemeiről. Ebből az következik, hogy a két nyelv civilizációs szókincse közötti számos lexikai és frazeológiai, valamint jelentésbeli megegyezés nagymértékben megkönnyíti az egymásra való fordítást és így segíti a kommunikációt a két nyelv beszélői között.

A témával kapcsolatos publikációk:

Pojam *duše* na osnovu kognitivnog modela sveta u srpskom jeziku. In: *Балканистичен форум '08. 1-3*. Blagoevgrad (közlésre elfogadva, szerkesztés alatt)

Vino kao kulturološki pojam u srpskom i mađarskom jeziku. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica XXVIII*. Szeged (közlésre elfogadva, szerkesztés alatt)

The Linguistic Image of 'Health' in Serbian Language. In: *Езков свят, том 2*. Blagoevgrad, 2008. (közlésre elfogadva, szerkesztés alatt)